

**Академія наук України
Інститут історії України**

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

П.П.Панченко

РЕЛІГІЙНІ КОНФЕСІЇ В УКРАЇНІ

(40-і — початок 90-х рр.)

Київ 1993

ПАНЧЕНКО ПЕТРО ПАНТЕЛЕЙМОНОВИЧ — д.і.н., професор,
зав. відділом Інституту історії України АН України

У препринті подано короткий нарис історії релігійних конфесій в Україні 40-х — початку 90-х рр.

Розраховано на науковців, викладачів і студентів вузів, учнів середніх спеціальних учбових закладів, всіх, хто цікавиться питаннями релігійного життя в Україні.

Редколегія: *С.В.Кульчицький* (головний редактор), *В.Ф.Верстюк*, *О.Б.Головко*, *В.М.Даниленко*, *В.С.Коваль*, *О.І.Ганжа* (відповідальний секретар), *Н.А.Шип*, *І.С.Хміль*.

Літературний редактор *Т.К.Хорунжа*

Коректор *В.М.Бартош*

Оригінал-макет підготував *О.І.Мостяев*

Набір підготувала *І.М.Варганова*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

Автори матеріалів, вміщених у препринтах, висловлюють особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Зміни в громадах православної конфесії

У другій половині ХХ ст. в Україні загальна кількість конфесій, порівняно з другою половиною 40-х рр., збільшилась майже в сім разів. В першій половині 1993 р. в республіці за даними Ради в справах релігій при Кабінеті Міністрів налічувалося 63 віровизнання. Вони в цілому об'єднували 14,5 тис. громад (1).

Найбільшу кількість вірних мали Українська православна церква (УПЦ), що після об'єднання в червні 1992 р. з Українською автокефальною православною церквою (УАПЦ) має назву Українська православна церква — Київський патріархат, Руська православна (РПЦ), а також Українська греко-католицька (УГКЦ) церкви.

Значну чисельність вірних об'єднують також Римо-католицька (РКЦ), Євангельських християн-баптистів, в тому числі прихильників РЦЄХБ, Християн віри євангельської, Адвентистів сьомого дня церкви та релігійна організація свідків Єгови.

Післяжовтневий крутий наступ держави на церкву, як і на релігію взагалі, призвів до значного занепаду церков як організаційних об'єднань вірних, істотного руйнування культових споруд. Несміливі заяви віруючих про можливе спорудження приміщень храмів рішуче заперечувалися місцевими органами державної влади, керованими партійними органами.

Зауважимо, що на початку 20-х рр. в Україні храми існували в кожному селі, на більшості хуторів побудовано каплиці чи невеликі церкви, де вірні могли задовільнити свої релігійні треби. Масштабне, жорстоке руйнування церков та інших культових споруд, пограбування культового майна тривали. Наприкінці 40-х рр. в Україні залишилась менш як половина культових споруд, що служили за прямим призначенням, і майже втричі менше, ніж їх було на початку 20-х рр.

На початку 1946 року державні і партійні органи вирішили об'єднати греко-католицьку (уніатську) церкву з Руською православною. Таке об'єднання відбулося 8 - 10 березня 1946 року [2] на Львівському соборі, ініціатором якого став львівський єпископ Гавриіл Костельник. Противники собору не могли простити йому зради, і невдовзі він був вбитий в центрі Львова. Всі греко-католицькі приходи ліквідуються, а храми, монастирі, школи, всю їх власність передано РПЦ, її громади створюються в селах і містах. Так ліквідували тоді рішуче греко-католицьку церкву. Кількість же функціонуючих храмів православного віровизнання становила менше половини, що були наявними в перші роки повоєнного періоду. Всі релігійні громади діяли порівняно жваво і в абсолютній більшості єпископатами вважалися активними низовими об'єднаннями вірних. Географія розташування їх мала свої особливості в тому розумінні, що вони переважно знаходились у великих селах та селищах, зокрема районних, обласних центрах, м.Києві тощо.

В церквах відбувалися постійні служіння в значні релігійні свята, а також вечірні служби в суботні та недільні дні. Скорочується кількість відправ в робочі дні в селах, селищах та населених пунктах, де знаходились промислові підприємства, функціонували іншого роду виробничі об'єднання: Фактично в будні тижня в абсолютній більшості населених пунктів вони не проводяться.

В кінці 40-х і на початку 50-х рр. держава по відношенню до церкви виявляє все більшу інфантильність. Невдовзі вона окреслюється спочатку в безтурботну, затим відверто в утикну, що переростає в наступальну позицію. Не обійшли служителів культу, в свою чергу, і репресії, а також депортації, що мали місце того часу в західному регіоні. Можна сказати, що церква поділяла сповна нелегку долю, що випала її вірним, всьому народу України.

Знімаються з реєстрації храми, що мотивується головним чином "значним скороченням" числа вірних, а також недотриманням діючими громадами законодавства. Подекуди за причину правила відсутність в селі постійного священнослужителя, через що відправи в храмах здійснювали священники розташованих по сусідству храмів. Таких громад в республіці була фактично п'ята частина.

Недіючі храми пристосовувались під потреби установ культури: клуби, кінотеатри, спортивні зали; а також використовувались під склади мінеральних добрив, паливно-мастильних матеріалів, вугілля, під зерна та іншу сільгоспродукцію. Люди намагалися пояснити, що церкви руйнуються, а віруючим не дають можливості помолитись в храмі. Але позитивних відгуків віруючі не могли дочекатися.

Державна політика воєнничого атеїзму здійснювалася до середини 80-х рр. У передовій статті газета "Правда" в червні 1954 р. докоряла, що функціонуючі громадські інституції, покликані вести відповідну роботу, "під свободою совісті чомусь розуміють лише свободу поширення релігійних поглядів". Відзначалось також далі, що в багатьох випадках ця діяльність "не має воєнничого, наступального характеру, відірвана від життя" [3].

Виступ газети став по суті справи офіційною орієнтацією повсюдного посилення наступу на церкву, релігію взагалі.

І хоч ЦК КПРС 10 листопада 1954 р. у постанові "Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди" зазначив, що не слід допускати адміністративного втручання в діяльність церкви, ображати почуття вірних і священнослужителів, це не змінило партійної стратегії щодо церкви.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. наступ держави на церкву набуває нової сили. Особливо він посилюється після прийняття XXII з'їздом КПРС Програми партії. Завдання комуністичного будівництва були несумісними з толерантністю щодо церкви. 1958 р. в Україні було закрито 64 церкви, або в 6,4 раза більше, ніж у попередньому році [4]. 1960 р. — 747 церков, або в 12,1 раза більше, ніж в 1958 р. [5]

Відповідно до нової історичної обстановки в суспільстві трансформуються й закони держави щодо церкви. Суттєві зміни в законодавстві відбулися на початку 1961 р., в зв'язку з цим у квітні того ж року проведено спеціальну Всесоюзну нараду у Раді в справах Руської православної церкви при Раді Міністрів колишнього Союзу РСР, уповноважених в справах

церкви при урядах республік та виконкомах Рад депутатів трудящих в областях. Метою наради стало роз'яснення нового Закону про культи, відношення держави до релігії та церкви. Новим законодавством обмежувалися можливості відкриття церков. В той же час значною мірою спрощувалась процедура закриття діючих церков, а також молитовних будинків тощо. З того часу питання про припинення діяльності конкретного храму розв'язувалося вже не Радою у справах церкви при Раді Міністрів СРСР, а виконкомом обласної Ради депутатів трудящих. Культовий об'єкт міг бути закритий на основі акта технічної комісії та висновку уповноваженого в справах церкви при облвиконкомі. Культові споруди з тих пір закривались, навіть зносились в зв'язку з реконструкцією населених пунктів тощо. Релігійна громада мала право наймати служителя храму тільки за тих умов, коли він отримував реєстраційне посвідчення уповноваженого при облвиконкомі. Як бачимо, права єпископатів з цих питань по суті обмежувалися до краю. Священнослужителі позбавлялись можливості контролювати фінанси релігійних громад, не могли практично керувати їх діяльністю. Державні податки на релігійні громади сягнули аж 81% за так звану прогресивну шкалою.

Жорстокий контроль держави за діяльністю церкви призвів до фактичної втрати церквою і без того обмеженого права юридичної особи. Уповноважені в справах церкви в республіці та областях одержали вказівку не знайомити духовенство із новими законодавчими актами [6].

Набуває сили ліквідаторський ухил держави щодо церкви. Про це свідчить такий факт. Протягом 1960 р. і першого кварталу 1961 р. Радою у справах церкви у Союзі РСР знято з реєстрації 1775 релігійних громад, в тому числі 1015 в Україні, що становить 57,7% від загальносоюзних показників. У Росії, що за територією і кількістю церков переважала Україну, знято з реєстрації 330 церков. Як бачимо, в урядових структурах республіки намагалися виконувати керівні вказівки центру занадто вже запозвато і з особливою рішучістю. Діяли на рівні максималістів.

Впродовж вказаного періоду в Україні ліквідовано дев'ять монастирів та скитів, що складало 69,2% від їх кількості по всій країні [7].

На першу половину 1961 р. кількість діючих в Україні церков та молитовних будинків зменшилася до 7192 [8]. Цілком правомірно констатувати, що їх тотальне скорочення

носило загальноукраїнський характер, та найбільше ті акції зачепили Дніпропетровську, Полтавську, Черкаську, Чернігівську, Вінницьку, Київську, Одеську, Хмельницьку, Львівську, Івано-Франківську області.

Наступного, 1962 р. в Україні знову було знято з реєстрації 1144 церкви і молитовних будинків. Згідно з новою діючою інструкцією для застосування законодавства про культи церкви закривалися переважно внаслідок "слабкої релігійної активності населення" Тобто незначної кількості церковних служб протягом року і присутніх на них віруючих. За один з "аргументів" правила можливість для населення задовольняти релігійні потреби у сусідніх населених пунктах, де функціонували церкви. Не обходилося без парадоксів.

У с.Костобобрів Семенівського р-ну на Чернігівщині місцеві власті припинили церковні відправи начебто у зв'язку з "розпадом релігійної громади" [9]. Вірні звернулися в різні інстанції з багатьма скаргами про невинуватене закриття церкви. У селі на той час активно діяла секта баптистів, чие віросповідання вважалось реакційнішим порівняно з православ'ям. Утвореній комісії для розгляду скарг вірні заявили, що у випадку закриття церкви і зняття її з реєстрації, вони вимушені будуть відвідувати молитовний будинок баптистів. Подібний аргумент змусив державних функціонерів повернути церкву, водночас вони зауважили, що "адміністративні дії деяких органів влади Чернігівської області... тільки сприяють посиленню позиції церкви" [10].

Під час загальноукраїнського переобліку релігійних організацій 1961 р. виявилися факти применшення даних про наявність віруючого населення. Тим самим спотворювався рівень стану релігійності населення. Розбіжності з реальним станом речей були такими значними, що 1967 р. Рада у справах релігії при Раді Міністрів Української РСР змушена була визнати, що місцеві керівники "свідомо зменшували кількість віруючих, що відвідують церкви і молитовні будинки. Робилося це з метою аргументації необхідності закриття культових споруд та зняття з реєстрації релігійних общин" [11].

Між тим в різні державні інстанції України надходила велика кількість скарг, заяв про порушення прав віруючих, а також законодавства про культи. Лише під час переобліку релігійних організацій в органи державної влади надійшло

15 567 письмових та усних скарг, звернень, прохань [12], серед яких абсолютну більшість становили колективні скарги віруючого населення, що свідчило про неможливість вирішення питань на місцях.

У період "відлиги" 60-х рр. темпи закриття церков, молитовних будинків певною мірою уповільнилися. Так, 1963 р. знято з реєстрації 526 культових об'єктів, а наступного року — 257.

За даними статистики держінстанцій на 1964 р. в Україні загалом діяло вже 4536 церков та молитовних будинків, наступного року їх стало 4540, 1966 р. — 4540 [13]. Причини деякого уповільнення темпів наступу держави можна пояснити основним скороченням кількості церков у попередні роки, а також посиленням опору віруючого населення. У ці роки виникає низка соціальних конфліктів між віруючими і державними органами на Київщині, Одещині та в інших регіонах.

В цілому за 20 років по другій світовій війні в Україні знято з державної реєстрації 4847 церков та молитовних будинків Руської православної церкви, повністю позбавлено церковних споруд греко-католицьку церкву.

З загальної кількості знятих з реєстрації релігійних громад майже 85% припадає на сільську місцевість, тобто на села та селища України. Переважаюча кількість їх стосується періоду 1959 — 1964 рр. (в цей час знято з реєстрації 81,1% церков та молитовних будинків), коли особливо запевнято проводилась державно-командна, спрямована проти широких мас віруючих, діяльність. Найбільшу кількість храмів, молитовних будинків в хрущовсько-державний протирелігійний наступ знято з реєстрації на Вінниччині, Івано-Франківщині, Львівщині, Тернопільщині, Хмельниччині, Житомирщині тощо.

Водночас "впорядкування діяльності церковних громад" захопили велику кількість каплиць, хрестів, в тому числі пам'ятних, розмаїтих релігійних знаків, святі місця — джерела, криниці, місця водохрещень, символи в честь святих тощо. Особливо велика кількість їх була в областях західного регіону України, де за традиціями вони зводились на полях, поруч з перехрестями доріг, на околицях сіл та хуторів і т. ін. На Львівщині їх перенесено на цвинтарі та кладовища більше 33 тис. [14]. Такого роду акції здійснені також на Івано-Франківщині, Тернопільщині та в інших областях.

Ліквідаторська діяльність щодо церкви, релігійних громад тривала в часи, що нині в літературі зветься застійними, проте вона мала вже дещо поміркованіший характер.

В середині 80-х рр. переслідування церкви і безперервний наступ на неї практично припиняється, а в другій половині 80-х — на початку 90-х рр. започатковується і поглиблюється процес відновлення [15].

Отже, заходи держави по неухильному зменшенню кількості діючих релігійних громад православної конфесії в другій половині 40-х — першій половині 80-х рр. є Підстави кваліфікувати як конкретно спрямовані акції по масштабному послабленню позицій православної церкви. Все те було складовою частиною всебічної активізації атеїзації населення і безперечно протирічило конституційним положенням, порушувались права людини. Секуляризаційна політика держави до церкви істотно підірвала матеріальні та моральні основи останньої.

Із загальної кількості знятих з реєстрації культових споруд 1209 приміщень залишались фактично напризволяще і піддавались незворотному природному нищенню і поступово руйнувались. Доповнимо до цього те, що близько тисячі приміщень храмів навіть були розібрані з причин "неможливостей використання та аварійності".

Значна частина їх віднесена до пам'ятників історії та культури, багато з яких теж знаходилась в сумному становищі, бо належних коштів, матеріальних ресурсів для їх утримання не виділялось.

Релігія в площині державно-партійної наступальності

З повоєнних часів до першої половини 80-х рр. питання релігії і атеїзму входили до компетенції заступників голів, подекуди голів чи секретарів виконкомів районних та міських виконавчих комітетів Рад народних депутатів трудящих*.

Газети, радіо, широка практика культурно-освітніх закладів в своїй діяльності, відповідно до вимог держави та партійних органів, орієнтуються на постійне посилення атеїстичної роботи серед населення. Починаючи з другої половини 60-х рр. у редакціях газет, на радіо організовуються відділи атеїзму переважно на громадських засадах; товариство

* З прийняттям в 1977 р. нової Конституції СРСР — Ради народних депутатів.

"Знання" створює мережу народних університетів атеїзму, при обласних комітетах партії запроваджено спеціальні ради з питань атеїстичного виховання населення тощо.

У вищих учбових закладах формуються кафедри наукового атеїзму. Курс лекцій з проблем атеїзму запроваджується в середніх спеціальних учбових закладах, старших класах загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищах, на курсах підвищення професійної кваліфікації різних ланок кадрів. В партійних комітетах один з лекторів, а подекуди й інші працівники спеціалізуються на читанні лекцій з проблем атеїзму серед населення, організують в закладах культури та освіти атеїстичні музеї і кімнати. В мережі політичної освіти створюється система шкіл, гуртків, теоретичних семінарів, в кабінетах політичної освіти міськомів, райкомів партії працюють громадські консультанти, в будинках політосвіти обласних партійних комітетів ці питання входять до обов'язків одного з штатних консультантів. В мережі політосвіти населення діяла методична Рада з питань вивчення проблем атеїзму.

В системі товариства "Знання", починаючи з первинних організацій, утворюються секції, а в областях — науково-методичні ради з питань пропаганди атеїстичних знань серед мас. В ряді районів виникають атеїстичні музеї, планетарії на громадських засадах. У Києві створюється Інститут наукового атеїзму, а наприкінці 70-х рр. — філіал Науково-дослідного інституту атеїзму, підрозділу Інституту атеїзму при Академії суспільних наук у Москві. Спрямовував всю цю діяльність сектор масово-політичної роботи відділу пропаганди і агітації ЦК партії.

Загальні показники, що характеризували рівень атеїстичної роботи, були фантастичними. Тільки організаціями товариства "Знання" на Київщині в середньому на рік на початку 80-х рр. читалось до 12 тис. лекцій, проводились тисячі і тисячі консультацій, сотні тематичних вечорів, "круглих столів" та ін. Кількість подібних заходів зросла порівняно з кінцем 40-х рр. більш як у п'ять разів [16].

Партійно-державні структури вимагали неухильного посилення і незмінної активізації боротьби з розповсюдженням релігійних поглядів серед населення. Такі вимоги висувалися перед депутатами усіх з'їздів партії, що відбулися в післявоєнний період. Пошлемось на документи лише одного — XXII з'їзду КПРС. В його рішеннях наголошувалось на

необхідності системи виховання матеріалістичного світогляду, що охоплювала б всі прошарки і групи населення, запобігала поширенню релігійних поглядів [17]. Державно-партійні інстанції республіки заподадливо впроваджували в життя настанови партійних з'їздів.

Особлива роль в цій справі належала передусім мережі політосвіти по вивченню атеїстичних знань, яка у другій половині 40-х — 70-х рр. зросла в 57 разів [18]. Кількість слухачів лише теоретичних семінарів з названих проблем зросла в 29 разів [19]. Посилена увага приділялась також масовим формам пропаганди, зокрема такім з них, як школи атеїстів. Так на Львівщині їх налічувалось 559, в кожній з них навчалось 20-30 і більше слухачів [20].

Відповідно до вимог керівних органів влади тематика лекцій носила "загострений характер" з метою надання їм "посиленої наступальності". Лекції читались, зокрема, на такі теми, як "Походження і реакційна суть релігії", "Критика ідеології сучасного православ'я", "Католицизм і уніатство і їх реакційна сутність", "Релігійне сектантство і його реакційна роль" [21] та ін. Проте названі й аналогічні заходи проводились переважно для атеїстів, тобто людей невірних. Віруючі ж, коли їх запрошували відвідати подібні заходи, уникали такої "честі". Отже, атеїстична пропаганда і релігійне життя не збігалися, а тому очікуваних "цілком переконливих" наслідків, на які сподівалися організатори пропаганди, дати не могли.

Особливу увагу пропагандисти атеїзму звертали на молодь. В піонерських організаціях відбувалися тематичні заходи: "В.І.Ленін — атеїст", "Оволодівати науково-матеріалістичним світоглядом як юний Ленін", "Без бога — не лише до порога", "Науково-атеїстична правда про Всесвіт", "Оволодіння космосом: туди дорога — не до бога", "Жива природа довкола — не дар божий", "Природний світ є форми його існування", "Земля і оточуючі планети як вони є" та ін. До участі в них залучали кращих вчителів школи, зокрема біологів, фізиків, істориків, а в містах — і викладачів вищих, середніх учбових закладів тощо. Проте штучний характер заходів не сприяв атеїстичному вихованню населення.

Ретельно здійснювався контроль над заборонаю відвідувати церкви, молитовні будинки. Перед керівництвом органів народної освіти, дирекціями та педколективами шкіл було висунуто категоричні вимоги будь-що не допускати,

щоб учні шкіл — майбутні активні будівники комунізму — не бували у церквах. Тому під час релігійних свят педагоги чатували на підходах до храмів і перехоплювали дітей, яких вели за руку до церкви матері та бабусі.

Значну увагу пропагандисти атеїзму приділяли роботі серед осіб, що порвали з релігією: колишніх сектантів, священнослужителів, активістів релігійних громад, представників кліру. Вони виступали в засобах масової інформації — на радіо, телебаченні, в газетах та журналах, особливо активно намагались їх використовувати при проведенні тематичних вечорів, вечорів запитань і відповідей, "круглих столів", диспутів та полемік з віруючими тощо. Колишні служителі культів виступали на семінарах, що проводились для пропагандистів, політінформаторів, лекторів.

Але весь той механізм крутився переважно про людське око, а атеїстичні акції здійснювались, як кепкували віруючі, для самих їх організаторів та реляцій нагору про проведену роботу серед населення. Цифри "успіхів" тішили як інформаторів, так і високі адресати.

У 60-і рр. з ініціативи центру, а за ним, в свою чергу, і республіканських керівних структур завирувала ідея запровадження нових радянських свят та обрядів. В усіх державних структурах створювалися спеціальні обрядові комісії, впорядковувалися будинки або спеціальні приміщення для здійснення обрядів. Розроблялися сценарії ритуалів проведення реєстраційних акцій, на місцях в багатьох випадках батькам новонароджених вручались спеціально виготовлені медалі. З нагоди утворення нових сімей на Буковині, Закарпатті, Черкащині, Одещині, Львівщині та інших здійснювались посадки декоративних і фруктових дерев. На честь знаменних подій в житті людей виникли сквери, алеї, парки. Про це широко, з ентузіазмом розповідали газети, з'явилася низка книжок про нові свята й обряди, виникли нові пісні, вірші, приказки та прислів'я.

Всі ці заходи сприймалися людьми позитивно. Проте діяльність органів влади на місцях, спрямована на запровадження нових обрядів, надто перебільшувалась. Вважалось, що уявне (але зовсім не реальне) усунення з життя релігійних обрядів і якнайширша заміна їх новими радянськими обрядами створювали підвалини нового соціалістичного способу життя, що майже переріс в комуністичний.

Проте ідея централізовано-директивного впровадження нової обрядності повсюдного успіху не мала. Як і багато інших подібних акцій, вона не мала матеріальної підтримки, витрати влади перекладалися на місцеві бюджети, які і без того були вкрай обмежені.

Нова радянська обрядовість поступалася тисячолітній християнській, тому церковний шлюб (після офіційної реєстрації) в ряді областей брали майже третина молодих подружжів, близько 40% новонароджених охрещували. Щоправда, хрестили дітей переважно старші люди: бабусі, батьки молодого подружжя. Але такі особливості здійснення "подвійних" ритуалів, пов'язаних з відзначенням важливих подій в житті людей, державними і релігійними формами, зокрема в 70-і — першій половині 80-х рр., увійшли в систему, а наприкінці зазначеного періоду кількісно зросли на користь церкви.

До яких тільки спроб держава не вдавалася, щоб надати принадності у відзначенні на новий кшталт свят та обрядів в житті людей, але церкву та релігію з їх позицій в цій справі відтіснити не вдалося, Позиції церкви тут виявились непереборним. Люди не цуралися відзначення святкових подій в житті з участю церкви, яка за багатовікову свою історію набула колосального досвіду. Ритуали в храмах відзначалися особливо величною святковістю, піднесенням, урочистістю і насправді міцно вкарбовувалися в людську пам'ять. Можна цілком однозначно стверджувати, що в цих питаннях державі потіснити релігію так і не вдалося, навпаки, в своїх позиціях їй довелося поступитись. Хоч якою гострою та наступальною з боку тоталітарної держави була ця боротьба, церкву вдалося тут потіснити лише тимчасово, реально в період 70-х — першої половини 80-х рр. Пізніше все повернулось "на кола свої".

Церква в здійсненні людьми свят і обрядів посідала виразно окреслене вагоме місце. Церковні обряди і свята були органічними всьому спектру життя українства, всосувалися в життєбутність поколінь буквально з молоком матері. В загальнодержавному остракізмі щодо церкви люди своїми симпатіями безперечно залишались на її боці.

Як бачимо, не завжди той, хто знаходиться в обороні, може виявитись переможаним. Тим більше, що маси віруючих держави завжди перебували під "державним оком". Віруючі розглядались як великий ареал ворожих державі елементів,

чия духовна опозиція загрожувала існуючим державним ідеалам.

З точки зору державної безпеки віруючі були ненадійним, а отже, небезпечним середовищем. Така позиція істотно суперечила Конституціям як УРСР, так і Союзу РСР. Адже Основним законом громадянам України гарантувалася свобода совісті. Хоч як розхвалювали офіційні інстанції найдемократичніший характер радянської Конституції, положення про права людини державою спотворювались або відверто ігнорувались.

Перебуваючи під постійним пресингом, священнослужителі реагували на політику держави по-різному. Але в багатьох з них обставини, що склалися, викликали спад енергії.

Після 1946 р. було заборонено діяльність греко-католицької церкви. З 60-х рр. окремі священники ГКЦ таємно відправляли релігійні служби, хрещення новонароджених на Львівщині, Івано-Франківщині, Рівненщині. В другій половині 80-х рр. така діяльність значно активізується, УГКЦ, по суті, легалізується, припиняється її переслідування. Здійснюються висвячення на священників ряду підготовлених для цього активістів кліру греко-католицької церкви. Служба відправляється спочатку в приміщеннях не діючих до того костелів, в тому числі й таких, що офіційно вважались знятими з реєстрації. Їх приміщення упорядковуються, за допомогою віруючих відновлюються інтер'єри храмів.

Постійний жорсткий тиск з боку державних структур до греко-католицької церкви сприяв співчутливому ставленню віруючих до переслідуваної конфесії.

Тисячолітній ювілей прийняття християнства

Значному пошвавленню діяльності православної церкви сприяло відзначення тисячолітнього ювілею хрещення Русі. Ця подія мала важливе значення для православних в усьому світі. Організацією Об'єднаних Націй з цього приводу прийнято спеціальне рішення, яким світова громадськість орієнтувалась на відзначення ювілею як важливої події у житті слов'янства, як свято теорії і практики православ'я.

Та особливого значення ця подія набула для України, передусім Києва, звідки християнство торувало шлях і в інші землі Східної Європи. Природна річ, Києву в цій акції відводилась особлива роль, оскільки він тією історичною

подією фокусувався в центр уваги. Найбільш визначні ювілейні заходи припали на літній період і відбулися у червні 1988 р. Розпочалося ж відзначення ювілею на територіях колишнього Союзу в Москві урочистим собором ієрархів Московської патріархії РПЦ. Потім урочистості було перенесено до столиці України м.Києва, де вони початкують урочистим засіданням, проведеним в Державному театрі опери й балету ім. Т.Г.Шевченка за участю широкого представництва Синоду РПЦ, єпископів і кліру та екзархату, членів уряду України та її громадськості.

На урочистому засіданні, що відбулося, йшлося про значення хрещення Русі в історії України, вклад православного християнства в духовність слов'янських та інших народів. Київський оперний театр, здається, ще не мав стільки гостей з числа ієрархів всіх конфесійних об'єднань світу.

На другий день у Володимирському соборі здійснилася святкова літургія, в якій взяли участь митрополит Київський і Галицький Філарет, патріарший екзарх всієї України та більш як 90 ієрархів РПЦ. Вся літургія транслиувалася по радіо на майданчику довкола собору, щільно заповненого мирянами та численними гостями.

У наступні дні відбулася урочиста літургія в одній з церков на території Лаври. Пройшла ритуальна відправа на Володимирській гірці біля пам'ятника князю Володимирі.

На завершення урочистостей в Києві патріарший екзарх всієї України, митрополит Київський і Галицький Філарет запросив гостей, в тому числі вищих духовних осіб — керівників релігійних інституцій світу, які брали участь у відзначенні ювілею, на концерт церковних піснеспівів.

На цьому ювілейні урочистості в Києві завершилися, але вони не закінчилися в єпископатах в областях, містах, селищах та селах, тобто в громадах віруючих. Для участі в названих численних заходах роз'їхалась значна частина гостей з числа ієрархів РПЦ, а також інших конфесій. Повсюди в храмах православної церкви відбулися також святкові літургії, ритуальні обходи храмів тощо.

В ті дні в Україні в храмах, на вулицях, в будинках, у душах віруючих було свято — піднесене, світле, вируюче. Воно звучало в настроях й думках мільйонів віруючого українства як урочистий християно-слов'янський прояв зміцнення стосунків на історичному підґрунті духовних традицій, спільнотності людських долей. Спільні щирі почуття

до віруючого українства виявляли також ієрархи, клір, віруючі православної церкви Донського, Краснодарського, Ставропольського регіонів.

Відзначення 1000-літнього ювілею викликало повсюдні масштабні роботи по ремонту храмів, додатковому їх оформленню та оздобленню. Фактично вперше після жовтневої революції 1917 р. з офіційного дозволу держави в Україні започатковано будівництво нових православних храмів [22], здійснюються інші заходи по зміцненню матеріального становища православної церкви. Промислові підприємства, організації, установи, окремі особи, передусім з числа інтелігенції, вносили церкві пожертви, окремі з яких були значними.

Святування 1000-літнього ювілею спричинило вихід Українського патріаршого екзархату на ширші та значніші міжнародні зв'язки. В екзархаті з багатьма ієрархами різних організаційних конфесійних структур відбувалися зустрічі, обмін думками про становище різноманітних релігійних течій, посилення міжцерковних стосунків, зокрема в питаннях гуманізації життя. Такі контакти були обопільно корисними, вони спонукували до поширення інформації про діяльність конфесій у світі, релігійне життя на Європейському та інших континентах.

Відзначення тисячолітнього ювілею значною мірою активізувало діяльність православної церкви. З нагоди ювілею здійснені спеціальні духовні видання редакційними структурами патріархату, екзархату, єпископськими інстанціями. Вони поповнили бібліотеки духовних установ, учбових закладів православної церкви, куди надійшла також духовна література, що збереглась серед населення, в тому числі віруючих.

Небайдужими в цій справі виявились зарубіжні церковні структури. Вони, крім всіляких офіційних привітань, надіслали духовним установам православної церкви в Україні велику кількість примірників "Біблії", "Євангелія", збірників, а також укомплектовані духовною літературою бібліотеки.

З часів ювілею Українська православна церква стала на шлях активного відродження.

Стан церков у незалежній Україні

У Декларації про державний суверенітет України проголошується забезпеченню рівності перед законом усіх громадян України незалежно від походження, соціального і майнового

стану, расової та національної приналежності, політичних поглядів, а також релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин [23]. Офіційна позиція вищого законодавчого органу влади незалежної держави зосереджена передусім на розвитку державотворення, становленні і вдосконаленні нової якості суспільства, що передбачає створення відповідних умов для вільного волевиявлення населенням свободи совісті.

Започатковані зрушення у відносинах тоталітарної держави з церквою на стартах перебудовного періоду відбувалися в руслі посилення і розвитку демократичних основ життєдіяльності українського суспільства. Однак не всюди ці явища виявляли однакову інтенсивність та енергію. В південному регіоні України потяг населення до релігії був незначним, а отже, обмеженою мережа наявних храмів та молитовних будинків. Багатонаціональність населення сприяла багатоконфесійності.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. активізувалась діяльність автокефальної православної та католицької церков.

Віруючі по-справжньому відчували себе рівними у правах на віру в релігію з іншими людьми, які безперешкодно сповідували інші погляди. Вони все активніше подають голос за відкриття храмів, звертаються з проханнями відправляти службу в церквах, знятих свого часу з реєстрації, як незайнятих, так і умовно зайнятих культових споруд. Все це вилилось у справжній широкий церковно-захисний рух, що відбувався у всіх без винятку областях України. Державні інстанції дають дозвіл на здійснення богослужіння в цілому ряді до того недіючих храмів на Житомирщині, Тернопільщині, Черкащині тощо.

Фактично у всіх селах, селищах, де збереглися культові споруди, відновлюється систематичне богослужіння. Брак священнослужителів компенсується за рахунок висвячення в сан душпарохів активістів кліру, вчителів, спеціалістів інших професій. Активізується випуск релігійної літератури: виходять українською мовою значними тиражами "Біблія", "Євангеліє", збірники проповідей. Єпископатами регулярно видаються журнали. УПЦ — Київський патріархат організує систематичний випуск масової газети [24].

Професійні художники звертаються у своїй творчості до релігійної тематики, працюють над замовленнями релігійних громад.

Декілька спеціалізованих малих підприємств починають виготовляти ікони, хрестики, медальйони, ланцюжки, що реалізуються як безпосередньо в храмах, так і довкола них. Особливо під час релігійних свят, суботніх та недільних відправ тощо.

З кінця 80-х рр. релігійні видання починають надходити з-за кордону. Попервах обсяги літератури були дозовані, але вже з початку 90-х рр. література постачалася більш-менш систематично. Цьому сприяло значне посилення місіонерської проповідницької діяльності, зокрема проповідників протестантської та інших церков.

Їх проповіді у вихідні, передвихідні дні, зокрема в М.Києві, проводились досить регулярно літньої пори на стадіонах, а в інший — осінній, зимовий — час в найбільших приміщеннях: Будинках культури, кінотеатрах. Всі, хто відвідував такі заходи, слухали проповіді, отримували різноманітні духовні видання — "Біблію", "Євангеліє". Скажімо, проповідницькі заходи під назвою "Хвала і поклоніння" проводились у Міжнародному культурному центрі (колишньому Жовтневому палаці культури професійних спілок) за участю проповідників християнської церкви та виконавців духовної музики з США.

Представники кліру зарубіжних церковних конфесій здійснювали свою місію з належною старанністю і ретельністю, обмірковували до деталей сценарій заходів, спираючись на набутий ними власний досвід, а також досвід проповідницької та іншої діяльності, нагромаджений у церквах зарубіжних конфесій. В той же час місіонерської діяльності за певною звичкою уникала православна церква, обмежуючись акціями, що проводились безпосередньо в храмах.

Варто відзначити при цьому іще один істотний момент. Проповідницькій діяльності неправославних віровизнань відводилось доволі значне місце на загальноукраїнському радіо. У радіопередачах спочатку один раз, 9 потім двічі на тиждень з'явилась духовна тематика, радіопроповіді відбувалися протягом тривалого, спеціально відведеного вечірнього часу. Слухачі-віруючі схвально ставились до таких передач, висловлюючи свої почуття у листах на радіо.

Виник новий напрям діяльності церкви — поширення духовних знань (історії релігії, релігійних ідей тощо) серед дітей, учнівської молоді. Хоча офіційними державними до-

кументами ця робота рішуче обмежувалась, але церквами, їх священнослужителями вона проводилась, причому в досить значних масштабах. Помітної активності вона набула, зокрема, в західних, а також Вінницькій, Хмельницькій, Житомирській областях.

Священнослужителі виступали з бесідами на релігійну тематику в школах, профтехучилищах, технікумах тощо. У переважній більшості церков діти вивчали основи релігії. В окремих випадках при будівництві нових храмів споруджувалися і діяли спеціальні духовні школи. Такі комплекси, зокрема, діяли у Києві та на його околицях: у Теремках, на Троєщині, в окремих населених пунктах на Львівщині, Житомирщині-

Відродження духовності, досягнення реальної свободи совісті стало одним з елементів розбудови незалежної держави. Войовничий атеїзм, як загострена, фетишизована зброя величезної кількості державовладних та партократних структур, миттєво зник з суспільного життя.

Люди, позбавлені офіційного менторського, нерідко вульгарного атеїстичного опікунства, обплутані по руках і ногах довгим ланцюгом різних криз, павутиною життєвих труднощів та прикрих негараздів, стискали біль сердець і шукали соціальних віддушин. Терпкощі людської життєвості вимагали розради, проникливого теплого слова, співчуття та доброти. Складності кризового веремійства спонукали людей до осмислення життя, прагнення, тяжіння до духовних струн предків. Характерною прикметою цього процесу стало активне відвідання населенням релігійних служб. До релігії потяглося населення не тільки середнього віку, а й молодь. Причому така тенденція простежується як на селі, так і в місті.

Істотно змінюється ставлення до служителів культу. Хоч церква відокремлена від держави, П представників обрано до складу Верховної Ради України, обласних, районних, сільських Рад народних депутатів. Цей факт став важливим чинником відновлення соціальної справедливості для служителів культу як громадян незалежної держави.

Незвичайні обставини склались в одному з сіл Закарпатської області, де священник сільської церкви водночас обраний і головою сільради. І поєднання цих, здавалось би, на перший погляд мало сумісних посад здійснюється досить раціональні, вдало і компетентно. В багатьох випадках

новобудови: школи, приміщення закладів культури, підприємств при здачі в експлуатацію освячуються священнослужителями. По радіо, національному телебаченню неодноразово транслювалися передачі про участь священників в акціях прийняття молодими воїнами присяги на вірність Батьківщині при вступі на службу в Українській армії, національній гвардії.

В церемонії здачі в експлуатацію сторожового корабля Українського Чорноморського флоту "Гетьман Сагайдачний", одночасно з генералами Міністерства оборони взяв участь владика Філарет, який освятив його. Дана акція транслювалась по загальноукраїнському радіо, передавалась по телебаченню. Про цю подію повідомили засоби масової інформації ряду європейських держав.

Усвідомлення того факту, що Українська держава в умовах незалежності не переслідує діяльності церкви, священнослужителів та віруючих, а навпаки — підтримує їх, народжувало у людей довіру до держави, до її соціальної політики в цьому напрямку.

На початку 90-х рр. в Україні знаходилося в стані активного будівництва близько 2 тис. культових споруд, переважно храмів. Спорудження їх здійснювалося досвідченими майстрами будівельної справи з числа віруючих. Подекуди релігійними громадами залучалися до будівництва таких культових об'єктів на основі найму та контрактів фахівці різних будівельних професій.

Масштабно здійснювались ці заходи на Івано-Франківщині, Львівщині, меншим був їх розмах на Миколаївщині, Херсонщині 13 січня 1993 р. у вечірній радіопередачі новин пролунала інформація про темпи спорудження храмів в Івано-Франківській області: за останнє півріччя тут освячено 50 нових церков, будівництво 26 культових споруд тривало [25].

Ентузіастам підтримки і активного будівництва культових споруд в Україні адресували свої добрі почуття різних рівнів ієрархи церкви. Вони звертались зі словами вдячності за вагомі подвижницькі справи в спорудженні храмів при висвяченні їх, себто здачі завершених культових споруд у постійне користування віруючим.

Міністерство культури звернулось до населення із закликом сприяти у відродженні святині українського народу — Борисоглібського храму в древньому Вишгороді. Інститут "Укрпроектреставрація" розробив розробив проектно-

кошторисну документацію на реставрацію храму. Виявила готовність приступити до відродження унікальної споруди Київська міжобласна науково-реставраційна виробнича майстерня. Звертались з проханням про матеріальну підтримку відновлення храму священнослужителі до віруючих. На ці звернення відгукнулися тисячі людей, десятки різних підприємств, господарських організацій.

В Україні тривав процес повернення культових споруд, що використовувалися не за первинним призначенням. З належною активністю і наполегливістю відбувалась ця робота на Житомирщині, Волині, Вінниччині. Будь-які спроби притримати, пригальмувати де-не-де передачу культових споруд церквам, зайнятих, скажемо, установами культури, викликали соціальну напругу, активісти релігійного руху не брали до уваги навіть те, що культові споруди свого часу були переобладнані під дитячі установи. В кореспонденції "Крутити мультики тут вже не будуть. Будуть молитись" газета "Киевские ведомости" 8 лютого 1993 р. повідомила, що у Херсоні на один дитячий кінотеатр стало менше, проте більше на одну церкву, а точніше — костюл римо-католицької громади. Перебудоване під кінотеатр приміщення передали віруючим.

В залі костюлу по вул. Червоноармійській м. Києва по черзі відбувалися концерти органної музики і релігійні відправи. Відновились релігійні відправи в приміщенні Римо-католицької церкви (РКЦ) в центрі столиці, де нещодавно знаходився республіканський будинок атеїзму.

Проте чимало культових приміщень і 1993 р. використовувались не за призначенням. Деяка частина вказаних споруд в Україні, як і раніше, перебувала в користуванні господарських організацій, установ культури та державних структур. На сьомій сесії Верховної Ради України при розгляді проекту закону про архівні фонди та архівну справу в Україні начальник архівного управління при Кабінеті Міністрів України Б.В.Іваненко, відповідаючи на запитання народних депутатів, зазначив, що в Україні станом на лютий 1993 р. у системі архівних установ в користуванні знаходяться культові приміщення в 13 областях [26]. У Львові загальноукраїнський архів розміщений в костюлі, розташованому в центрі міста. Тут же поруч, в іншому костельному приміщенні знаходяться фонди обласного державного архіву. Недалеко, в одному з культових приміщень, що раніше було

в користуванні громади Вірменської церкви, перебувають на зберіганні запасні колекції тисяч іконописів Львівської державної картинної галереї.

У Чернівцях у культових приміщеннях розташований держархів, його фонди, робочі кімнати архівістів, читальний зал. Звичайно, умови для діяльності вказаних архівів не є кращими і вживані свого часу заходи по пристосуванню культових приміщень під архівні установи мали тимчасовий характер, оскільки ці споруди занесено до державного реєстру, як пам'ятники архітектури і культури, і дані обставини рішуче обмежують користувачів в будь-яких перебудовах.

Віруючі, діячі церков зверталися до архівного управління з проханням про повернення вказаних культових споруд за призначенням. Управління з розумінням поставилося до таких звернень і в свою чергу намагалося переконати місцеві органи влади здійснити компенсацію передусім робочими площами. Проте до практичного вирішення цього питання виявилися не готовими і органи державної влади, і ієрархи церкви.

Церква своєю долею найтісніше переплелася з багатостраждальною долею всього українського народу, його духовними і національними традиціями. Проведені 1992 р. соціологічні опитування серед різних категорій сільського й міського населення засвідчили посилення його релігійності, пожвавлення діяльності церкви. Водночас близько третини респондентів виявили свої теплі симпатії до віруючих, їх релігійних почуттів. Всі респонденти висловили думку про необхідність абсолютного дотримання в державі конституційного права про свободу віросповідання, іншими словами — свободу совісті. Отже, всебічна і енергійна та наполеглива діяльність держави по духовному відродженню суспільства є процесом національного відродження. Духовному відродженню сприяла також започаткована 7 січня 1993 р. час спеціальна передача Українського радіо "Благовіст". Присвячена історії церкви, вона розповідала про духовні традиції українського народу.

Утвердження в суспільній свідомості розуміння ролі церкви як одного з чинників стану духовності населення стає поштовхом у перегляду позицій до неї керівників держави. Можна стверджувати, що створені всі умови для здійснення населенням важливого положення про свободу совісті

Ієрархи церкви користалися можливістю отримати аудієнцію в уряді, де справами церкви опікується спеціальна інстанція — при Кабінеті Міністрів України. Неодноразово предстоятелів церков приймав Президент Л.М.Кравчук, голова Верховної Ради І.С.Плющ, віце-прем'єри.

Телебачення, і радіо повідомляли широку громадськість про відвідини церковної служби Президентом України Л.М.Кравчуком. Президент взяв безпосередню участь в ритуалі перезахоронення останків кардинала Й.Сліпого в соборі Святого Юра у Львові, відповідно до його передсмертного заповіту (останки кардинала з Рима у Львів доставлено спеціальним рейсом військового літака), виступив перед мирянами з промовою. Все це мало широкий міжнародний резонанс.

Потяглися в церкви, костьоли керівники обласних, міських, районних, селищних та сільських органів влади. Брали участь у моліннях, ставили свічки, слухали проповіді священнослужителів, церковні хори, декотрі причащалися, здійснювали колінопоклоніння та інші релігійні ритуали. Це свідчило про сприймання релігійного 'життя як органічної частини суспільно-політичного процесу.

Певну уяву про загальні тенденції в життєдіяльності церкви, дають показники кількості релігійних громад в Україні. Вони наочно демонструють тенденції, що сталися в Україні від 1991 р. до початку 1993 р. (див. табл.1).

За офіційними даними, на початку 1993 р. у республіці налічувалася 51 різна конфесія відповідних віросповідань. Це майже вдвічі більше, ніж їх було на початку 1991 р. Подібне істотне збільшення чисельності релігійних конфесій відбулося протягом останніх двох років, тобто за час існування України як незалежної держави.

Паралельно з істотним збільшенням громад церков християнської віри в 1991-1993 рр. в Україні виникло 26 нових конфесій. 1991 р. не існувало таких конфесій, як Шведська євангелічно-лютеранська церква, Вірмено-католицька церква, Церква Ісуса Христа, святих останніх днів (мормони), Церква Христова, Методистська церква, Рідна українська національна віра (РУНвіра), Буддистські дацани та ін.

Привертає увагу той факт, що відбулося значне розширення конфесій саме церков. Але, як бачимо, не лише їх, а й інших релігійних формувань. Водночас є й такі конфесії, кількість яких незначна. Скажімо, 15 конфесій, чисельність

Таблиця 1. Кількість релігійних громад в Україні [27]

Релігійні об'єднання та незалежні релігійні громади	Кількість громад на 1 січня		« а кінець 1992 р.
	1991 р.	1992 р.	
Українська православна церква московського патріархату	5031	5473	5590
Українська православна церква — Київський патріархат	939	1490	1763
Українська греко-католицька церква	2001	2644	2807
Римо-католицька церква	315	452	517
Союз євангельських християн-баптистів України	1127	1137	1194
Церква євангельських християн-баптистів а тому числі прихильників РЦЄХБ	73	78	103
Церква християн віри (п'ятдесятників) євангельської	665	743	778
Релігійна організація свідків Єгови	283	373	409
Церква адвентистів сьомого дня	213	277	326
Закарпатська реформаторська церква	90	91	91
Руська православна старообрядницька церква (Білокриницька згода)	44	44	42
Об'єднання громад іудаїстського віровизнання в Україні	25	40	52
Мусульманські мечеті	14	32	42
Товариство свідомості Крішни	9	18	22
Адвентисти-реформісти	12	16	20
Православні старообрядницькі громади (безпопівська згода)	13	14	14
Харизматична християнська церква	1	12	29
Російська аїльна православна церква (закордонна)-	-	8	10
Буддистські дацани	-	7	17
Євангельські християни	1	7	46
Німецька євангельсько-лютеранська церква	2	5	9
Шведська євангелічно-лютеранська церква	-	-	1
Вірмено-григоріанська апостольська церква	1	4	6
Вірмено-католицька церква	-	1	1
Церква повного Євангелі. (Джерело життя)	1	5	21

Продовження таблиці I.

Релігійні об'єднання та незалежні релігійні громади	Кількість громад на 1 січня		На кінець 1992 р.
	1991 р.	1992 р.	
Церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони)	-	4	4
Релігійні громади духовних християн (молокан)	5	4	4
Релігійні громади посвячених АТМА (Велике Біле Братство)	-	4	4
Руська православна церква	-	3	4
Церква Христова	-	3	10
Рідна українська національна віра (РУНвіра)	-	3	15
Методистська церква	і	3	3
Корейська методистська церква	-	2	3
Апокаліпсична православна церква	2	2	2
Релігійні громади віри Бахаї	-	2	6
Істино=православна церква	1	2	3
Караїмські кінаси	-	2	2
Християни сьомого дня	2	2	10
Церква "Нове життя"	-	2	2
Релігійні громади чистих баптистів	-	2	2
Даоські релігійні громади	-	1	1
Древле-православна церква	-	1	1
Релігійні громади "Дослідників Біблії"	-	1	
Релігійні громади інокентіївців	1	1	1
Незалежні християнські релігійні громади	-	5	21
Релігійні громади єговістів-ільїців	-	-	5
Релігійні громади Іоанітів	-	-	1
Церква Бога живого	-	-	1
Нова церква (вчення Сведенборга)	-	-	1
Новоапостольська церква	-		
Українська євангельська реформатська церква	-	-	1
Релігійні громади ведантистів	-	-	1
Релігійна громада Зоряного християнства вільної релігії світу	-	-	1
Разом	10810	13019	13723

яких становить всього лише від 2-х до 14 громад. Водночас є 11 таких релігійних формувань, що налічують лише по одній громаді в усій Українській державі. Як бачимо, процес створення релігійних формувань мав специфічну соціальну палітру.

Так, незалежних християнських релігійних громад 1991 р. в Україні ще не існувало. На початок 1992 р. релігійних громад вказаної конфесії вже налічувалося 5. А через два роки їх вже було 21, тобто в 4 рази більше, ніж 1991 р.

Як видно, всебічне поживлення релігійного життя населення відбувалося не тільки в напрямку значного посилення активності діючих і раніше громад, а значного збільшення чисельності віруючих, які віддавали прихильність добре відомим, так би мовити, класичним релігіям.

Активізація процесу духовного відродження, піднесення національного духу народу сприяли зародженню нових релігійних форм існування духовних ідей. Люди вдавалися до пошуків і становлення нових релігійних ідей, до фундації відповідних організаційно-конфесійних форм, популяризували їх, цілеспрямовано і послідовно, з неабиякою впертістю, залучали нових віруючих. Певні соціуми тим самим створювали сучасний релігійний ідеал. В його вдосконаленні люди реалізували свої особистості на ниві духовності. Множинність релігійних ідеалів стала властивою духовному життю незалежної України більше ніж "соціальному моделі" унітарної державності.

Релігійне життя в такому надзвичайно широкому спектрі духовної різнобарвності спростовує домінуюче свого часу міркування, що воно зосереджувалося лише або переважно довкола православної церкви. Така класична уява про нього була, як бачимо, істотно уточнена суспільними процесами. Перед віруючими відкрилася безмежна можливість цілком вільного вибору прихильності до релігійної течії, що була до вподоби, імпонувала конкретній особистості. Демократія суспільного розвитку багаточисельності релігійних течій надає людям право вибору духовних, ідеалів.

В руслі церковних течій активно зростає вплив УАПЦ, на її позиції ставала все більша частина священників з числа українців (частково неукраїнців, які поділяли ідею автокефальності), що перед тим знаходились в лоні Руської православної церкви (РПЦ). Відзначимо, що ще в лютому 1989 р. неофіційно виникає комітет для відновлення Ук-

раїнської автокефальної православної церкви (УАПЦ) (організована 1921 р.), що була репресована радянською владою ще 1930 р. (30). У лоно УАПЦ переходить ряд священнослужителів, на її шлях в жовтні року стає житомирський єпископ РПЦ. В зв'язку з цим він позбавляється ієрархічного сану, українським екзархатом засуджується за відступництво, відлучається від РПЦ. У січні 1992 р. в Україні вже діяло 811 релігійних об'єднань УАПЦ в них працював 441 служитель культу, крім того налічувалось 128 незареєстрованих об'єднань цієї церкви [28].

Внаслідок цього кількість громад РПЦ зменшувалась, як і число віруючих в ній, а відповідно звужувались і можливості її соціального впливу. Очолив УАПЦ канонізований в статус предстоятеля (патріарха) єпископ Мстислав (Скрипник), який водночас очолював єпископат Української православної церкви діаспори в США. Процес конфесійного поширення соціальної дії УАПЦ супроводжував вир емоцій безпосередньо у релігійних громадах сіл, селищ та міст. Таке протистояння відбувалося часом і в не толерантній формі.

Протистояння церков тривало і далі. Адже в одній церкві (РПЦ) звужувалось соціальне поле релігійної діяльності і водночас за цей рахунок іншої (УАПЦ), а також УГКЦ воно досить істотно збільшувалось. Органи державної влади на місцях ставилися до ситуації, що склалася, спокійно і в цей процес намагались не втручатись. Хоча, скажімо, органи влади в західному регіоні в своїх симпатіях схилились більше до УГКЦ

Протистояння конфесій Української греко-католицької церкви і РПЦ, зокрема в західних областях республіки, здетоновані ще в другій половині 80-х рр., набували більш загостреної форми. Віруючі УГКЦ в збудженні захоплювали храми РПЦ, виганяли з них священнослужителів, вдавалися до залякувань, терору і застосування сили. Пристрасті кипіли в людській масі віруючих і день і ніч, подекуди призводячи до міжрелігійних війн. Після офіційного визнання Українською державою в листопаді 1989 р. Українська греко-католицька церква відновлювала свої позиції з особливою рішучістю, надзвичайно прискореними темпами.

Під постійним тиском кліру УГКЦ, активістів Руху Львівська міська Рада народних депутатів прийняла рішення про передачу резиденції єпископа львівського й тер-

нопільського РПЦ — собор Святого Юра у Львові (свого часу тут містилася резиденція єпископа ГКЦ Андрея Шептицького) — під резиденцію єпископату Української греко-католицької церкви. Ця акція деякою мірою сприяла припиненню протистояння конфесій УГКЦ і РПЦ у Львові, а католицький клір сприйняв рішення міськради як однозначну і повну „підтримку його позицій”.

В інших регіонах України протистояння конфесій УАПЦ і РПЦ УГКЦ і РПЦ тривало, що було наслідком щонайбільшого розколу в православ'ї України, який народжувався безперечно ж в ладунках ієрархів. В Україні перекочувались грізні міжконфесійні конфлікти. Мали місце вони на Київщині, Житомирщині, Вінниччині, в інших областях України, та найгостріше відбуваються ці процеси, безперечно, в західному регіоні. Про різноманітність релігійних громад на Львівщині свідчать дані про реєстрацію релігійних громад, що відтворено у табл. 2.

Таблиця 2. Дані про реєстрацію статутів релігійних громад у Львівській області наприкінці 1992 р. [29]

Українська автокефальна православна церква	608
Українська православна церква	122
Вірмено-католицька церква	1
Римо-католицька церква	87
Українська греко-католицька церква	1238
Вірмено-григоріанська апостольська церква	48
Церква християн віри євангельської	48
Церква адвентистів сьомого дня	11
Євангельські християни-баптисти	32
Релігійна організація свідків Єгови	12
Віровизнання Буддистські дацани	1
Об'єднання громад Іудейського віровизнання	2
Товариство свідомості Крішні	1
Месійний рух "Єпіфанія"	1
ЄХБ "Віфанія".	1
Мова церква (вчення Сведенборга)	1
Віровизнання Добра новина	1
Вільні дослідники Святого письма	1
Разом	2169

Доречно відзначити, що на Львівщині, порівняно з іншими областями України кількість активно діючих релігійних громад є чи не найбільшою. Таке становище склалося історично, адже свого часу на цій території, відповідно до існуючого адміністративно-територіального поділу функціонувало дві області: Львівська і Дрогобицька. Об'єднання їх в одну область — Львівську — відбулося в травні 1959 р. До того ж щільність населення в середніх показниках на відповідну територію тут була однією з найвищих в республіці. Ці обставини безперечно спричинили значно більшу наявність в області як культових приміщень, так і релігійних конфесій та громад в них. Привертає увагу те, що тут є досить чисельною кількість релігійних громад Української греко-католицької церкви (1238), а також Української автокефальної православної церкви (608). На третьому місці за чисельністю релігійних громад знаходиться Українська православна церква — 122 громади. В той же час виявилася фактично зовсім витісненою Руська православна церква (РПЦ), позиції якої ще навіть в середині 80-х рр. були домінуючими. Будь-які коментарі, нам здається, тут є абсолютно зайвими.

Як в цілому в Україні, так і на Львівщині виникла ціла низка таких конфесій, про які раніше, ще буквально декілька років тому ніхто навіть гадки не мав. До числа їх належать ті з них, що зафіксовані в наведених даних "одиницею". Вільні дослідники Святого письма, Добра новина, Нова церква, месійний рух "Єпіфанія" та інші.

На території області діють (кінець 1992 р.) 1710 культових споруд і зводиться 202, в тому числі: 108 — Української греко-католицької церкви (УГКЦ), 59 — Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), 18 — Української православної церкви — Київський патріархат (УПЦ-КП), 4 — Римо-католицької церкви (РКЦ). 3 — Церкви християн віри євангельської (ЦХВЕ), 5 — Євангельських християн-баптистів (ЄХБ), 3 — Адвентистів сьомого дня (АСД), 2, — Об'єднання свідків Єгови (ОСЄ).

Надзвичайно масштабні заходи здійснено для передачі за призначенням релігійних споруд, що перебували у користуванні господарських підприємств, установ та організацій. Багатьом з них довелося "стиснутись", а значна кількість позбулася корисних площ, що знаходились в експлуатації. Що й казати, проблеми виникали, але треба віддати належне

керівникам, на місцях вони виявили відповідне розуміння обставин і йшли назустріч проханням віруючих. 1991-го і за 9 місяців 1992 р. тут передано у власність релігійних громад 1027 будівель, з них: 730 — УГКЦ 203 — УАПЦ 37 — УПЦ 49 - РКЦ, 3 — ХВС, 3 — ЄХБ, 2 — іудеям.

У безкоштовне користування конфесіям передано 304 культові приміщення, в тому числі: 238 — УГКЦ 33 — УАПЦ 12 — УПЦ, 20 — РКЦ, 1 — АСД. А 179 культових споруд запропоновано передати у рівне почергове користування релігійним громадам, що претендують на них [30].

Зауважимо, що зміни в релігійному житті населення на Львівщині, хоча й мали особливість та специфіку, віддзеркалювали процес, який мав місце в українському суспільстві в цілому. Єдиним, очевидно, характерним аспектом було те, що у Львівській області ці явища відбувалися масштабніше за рахунок рішучого розширення позицій Української греко-католицької церкви.

Незабаром після оголошення Верховною Радою України незалежності собор православної церкви республіки, що відбувався у Києві, проголосив незалежність (автокефальність) УПЦ і звернувся до Московського патріархату з проханням про канонізацію її в такому статусі. Але Московський Архієрейський собор рішуче відхилив дане прохання і за оцінкою блаженнішого Філарета, визнаного єпископатом України предстоятелем метрополії УПЦ, став справжньою Голгофою. Тим самим Московський патріархат продовжив політику щодо православної церкви в Україні в тому ж руслі, в якому здійснювалася вона раніше. Ніякі заклики до врахування реалій, що склалися, позиції московських ієрархів не змінили. Хоча ще деякий час перед тим Московський патріархат висловлював підкреслену прихильність до Українського екзархату, а патріарший екзарх Філарет удостоєний високого духовного титулу "Блаженніший". Та, як видно, позиції на верхах Руської православної церкви круто змінилися.

Після собору в Москві 27 травня 1992 р. у Харкові відбулася передсоборна нарада українських єпископів, яка оголосила себе собором церкви і згідно з настановами Московської патріархії обрала предстоятелем православної церкви (ППЦ) в Україні митрополита Ростовського і Новочеркаського Володимира [31] керуючого справами Московської Патріархії, який на Харківському соборі не був присутнім

(до цього десять років обіймав посаду керуючого справами Київської єпархії українського екзархату, очолював єпископат Хмельниччини). Патріарх Московський і вся Русі Алексій II того ж дня, коли Володимир ще був в патріархаті у Москві, телеграмою привітав українських єпископів з виконанням ухвали РПЦ. Харківський собор став черговою загальноукраїнською акцією протистояння іншій стороні — Київському патріархату, кроком, спрямованим на поглиблення розколу в православ'ї.

Слідом за тим на місцях сторонниками Харківського собору було здійснено акцію заволодіння храмами. Захоплено Почаївську лавру (Тернопільщина), усунуто з посади II настоятеля єпископа Іакова. Войовничі релігійні пристрасті всередині православної церкви вирують по всій Україні. Мasi віруючих, що бажали морального спокою, сприймали кризу в православ'ї з болем, наслідком чого став відхід частини віруючих з православ'я в секти. Такі процеси негативно впливали на соціальний імідж православної церкви.

З приводу рішень собору православної церкви у Харкові з спеціальною заявою виступила Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України. Рада інформувала громадськість про правовий бік подій. У заяві зазначалося, що УПЦ з жовтня 1990 р. є незалежною, самостійною в управлінні, має статут, який встановлює правила вирішення питань життя й діяльності церкви, порядок обрання глави церкви — митрополита Київського і всієї України. Статут затверджено на Помісному соборі УПЦ, зареєстровано Радою у справах релігій і він обов'язковий до виконання. Собор у Харкові, прийняті на ньому рішення щодо предстоятеля УПЦ суперечать церковним правилам. Скликання вказаного собору за вказівкою Московської патріархії є порушенням архієрейського собору РПЦ від 25-27 жовтня 1990 р. про дарування УПЦ самостійності і незалежності в управлінні.

Цей факт і прийняте собором рішення порушують статут, відповідно до якого собор єпископів може бути скликаний лише предстоятелем УПЦ митрополитом Київським і всієї України. В усіх випадках на соборах УПЦ головує її предстоятель митрополит Київський і всієї України, а на соборі в Харкові він навіть не був присутнім. Виборами в Харкові нового предстоятеля порушено ст. 2-у, гл. V статуту, якою встановлено, що предстоятель УПЦ обирається на все життя і вибори нового предстоятеля можуть мати місце

лише в разі смерті митрополита Київського і всієї України, його виходу на спокій, перебування під церковним судом, що робить неможливим виконання ним своїх обов'язків предстоятеля УПЦ. Жодне з названих статутних положень не мало місця. Предстоятель УПЦ до того ж має обиратись зі складу єпископату УПЦ Рада перед усією громадськістю України заявила, що визнає і надалі визнаватиме ті церковні рішення, що приймаються у відповідності з діючим законодавством та статутом церкви [32].

26 червня 1992 р. відбувся собор ієрархів православної церкви України, що поділяли рішення Харківського собору. Даний собор канонізував Володимира предстоятелем Української православної церкви. Тим самим відбулося утвердження в Україні ще однієї православної церкви, розкол в ній впродовж досить короткого часу набував загально-суспільного явища. Протягом досить короткого часу на бік нового предстоятеля православної церкви Володимира перейшло близько 5400 православних громад (приходів). Відбувся Помісний собор, що вніс уточнення в статут православної церкви. У вересні 1992 р. на боці Філарета, предстоятеля Києва та Київщини (Київський патріархат) залишилось фактично 400 общин УПЦ. В лоні УПЦ функціонували паралельно дві православні церкви, тобто церкви одного віросповідання. Ці події ще раз підтвердили неспростовну істину про те, що будь-які конфесійні (як і міжконфесійні акції) зароджуються не де-небудь, а на рівнях ієрархів.

Вчорашні українські духовні брати виявились на різних берегах життєвості православної церкви, однієї й тієї ж конфесії. Іржа релігійного розбрату виявилась сильнішою від логіки мудрості збереження релігійної однастайності багатомільйонної сім'ї українського народу.

В свою чергу, влітку того ж року в Києві відбувся Помісний собор Української православної церкви. Він прийняв рішення про об'єднання УПЦ з Українською автокефальною православною церквою (вона станом на січень 1992 р. гуртувала 1490 релігійних общин) в єдину УПЦ. Предстоятелем Української православної церкви (з тих пір вона має назву Українська православна церква — Київський патріархат) обрано 94-річного митрополита Мстислава, який мав постійне мешкання і релігійну парафію та канонізацію в США. Філарет став його заступником, обрані також члени вищого керівного органу УПЦ-КП, яка після об'єднання

консолідувала загалом 1490 релігійних громад. Церковні відправи за рекомендаціями вищих релігійних інстанцій Української держави після прийняття Верховною Радою закону про українську мову, поступово відбуваються значною мірою державною мовою.

Спочатку здавалось, що в УПЦ утверджується дух злагоди, проте таке уявлення виявилось передчасним. Належних цементуючих засад єднання, передусім у керівних колах, не існувала Газета "Голос України" 31 жовтня 1992 р. вмістила інтерв'ю патріарха УАПЦ Мстислава, в якому він висловлював незгоду з об'єднанням з УПЦ і оголосив про підготовку до наступного собору УАПЦ. За таких обставин між конфесіями протистояння не згасало.

25-26 червня 1992 р. об'єднання УАПЦ і УПЦ визнавали Мстислава (Скрипника) патріархом Києва і всієї України, Філарета — його заступником, а Антонія — керуючим патріаршої канцелярії. Про це рішення проблем у взаєминах вказаних конфесій не зняло, хоч таке об'єднання знаходило розуміння у офіційних державних інстанціях. Позиція Мстислава записалась невизначеною, оскільки він у жовтні 1992 р. заявив про невизнання такого об'єднання, про що повідомили газети і українське телебачення. 24 грудня 1992 р. патріарх Київський і всієї України Мстислав звернувся до Президента, Кабінету Міністрів та Генерального прокурора України з заявою, в якій ставилася вимога скасувати рішення Всеукраїнського собору від 25-26 червня 1992 р. як такі, що, на його думку, прийняті всупереч статуту про управління УАПЦ.

За дорученням владних інстанцій Рада у справах релігій розглянула вказану заяву, іще раз проаналізувала відповідні положення статуту про управління УПЦ інші документи і через газету Верховної Ради України [33] повідомила автора заяви та громадськість про те, що дійшла висновку, що прийняті на соборі рішення є внутрішнім питанням церкви. Держава відповідно до закону про свободу совісті та релігійні організації в такі питання не втручається. Патріарх Мстислав, будучи главою Української православної церкви — Київський патріархат (УПЦ-КП), всі організаційні питання, про які йдеться у заяві, може винести на розгляд відповідної інституції церкви. Прийняті там рішення з питань, віднесених до компетенції Ради у справах релігій, будуть розглянуті у встановленому законом порядку.

Як бачимо, народ України став насправді перед конкретним історичним фактом існування на її терені основних трьох православних церков: православної церкви орієнтації Московського патріархату, Української автокефальної православної церкви, Української православної церкви — Київського патріархату. На початку 1993 р. в Україні виявилися православні громади, які прагнуть перебувати в безпосередньому підпорядкуванні Московського патріархату, що ним всебічно підтримувалось і заохочувалось. Крім того, є ще так звана Українська православна катакомбна церква. Все це означає, що у незалежній Україні, по суті, функціонує п'ять православних юрисдикцій.

На Солом'янці у Києві існує храм православної церкви, та з розколом у православ'ї розкололася на дві течії громада однієї й тієї ж церкви — православного віросповідання. Існуючим тут вже двом громадам органи влади запропонували молитись у храмі по черзі, але кожна з них претендувала на виключне використання приміщення і категорично не визнавала такого права за вчорашніми своїми одновітряними. Дійшло до того, що 9 лютого 1993 р. це питання змушений був розглядати Арбітражний суд України.

І далі не вщухають ієрархічні різнопозиційні адепти. З відходом з життя Мстислава, його одностайною своєю позицією протистояння не змінили, навпаки, в Будинку вчителя столиці України в другому півріччі 1993 р. провели свій собор і конститували на ньому владні структури управління УАПЦ. Тим самим в православ'ї одна з течій повернулася до первородства, в результаті чого проявився свій історично — автокефальний — патріотизм в лоні релігійної духовності.

Дані обставини в свою чергу імпульсували відповідну дію владних інстанцій УПЦ-КП. В кінці жовтня вказаного року у Софіївському соборі Києва відбувся Всеукраїнський собор Української православної церкви — Київського патріархату. На ньому обрано патріарха Київського і всієї Руси — України, ним став місцеблюститель патріаршого престолу митрополит Чернігівський і Сумський Володимир (в миру — В.Романюк). Всеукраїнський собор У-ПЦ-КП на патріарший престол обрав його більшістю голосів пожиттєво — повідомила "Українська Газета", вмістивши на першій сторінці велике фото патріарха.

Газета привітала з обранням святійшого Володимира на »патріарший престол. У попередньому номері часопис розповів

про цю незвичайну людину, багаторічного в'язня сибірських концентраційних таборів, стійкого мученика за віру, борця за незалежність України. Висловлена впевненість^ що патріарх Київський і всієї Руси — України зробить усе від нього залежне, аби була злагода між православними конфесіями, аби вони об'єдналися в єдиній незалежній апостольській Українській церкві, що так потрібно молодій державі.

Отже, в умовах незалежної держави відбувалися істотні трансформації в послідовників Христової віри — діючих в Україні трьох церков. У православ'ї спостерігається активне протистояння. Значні зрушення сталися в Українській греко-католицькій церкві, ареал впливу якої збільшувався особливо в західному регіоні, а становище зміцнювалося.

Різноманітність сектантських та інших релігійних течій

В умовах тоталітарної держави офіційна лінія полягала в нівелюванні духовності українства до "загальносоюзних надбань". Абсолютно незворотно за "великим теоретиком" Сталіним визначалась стратегія "перетворити українську культуру, що підіймається, і українську громадськість в культуру і громадськість радянську" [34].

Для поняття суто національного, а значить — специфічного, місця не знаходилося. Тим більше для релігії, що кваліфікувалась як велике зло стосовно "соціалістичної і комуністичної ідейності". В той же час різнобарвність релігійності українства характеризувалась наявністю не лише конфесій православ'я, католицизму, іудаїзму, а й великої кількості різних сектантських формувань. До речі, останні офіційними державними структурами зараховувалися до найреакційнішого "опіуму".

Сектантство, безперечно, не було однорідним ні за змістом, ні за характером та особливостями діяльності. В Україні функціонували секти переважно на легальній основі, проте діяли й такі, що проводили свою роботу без офіційного дозволу. Чисельність сект в Україні була досить значною. Фактична кількість сект і сектантів в Україні, що діяли нелегально, по суті, не зменшувалась і навіть у певний час зростала. Отже, посилення державного контролю за діяльністю нелегальних сект призводило до зворотних наслідків.

Простежувалася певна закономірність в практичній діяльності сект взагалі і нелегальних формувань в тому числі. Більшість їх діяла в тих областях, де менше функціонувало церков і позиції православ'я були послаблені. Досить сильним виявився сектантський рух у Донецькому вугільному басейні, те ж саме на Буковині, а також в певних місцевостях західних і південних областей України.

В цій справі, як бачимо, ми зустрічаємось з конкретними реаліями життя, що насправді суперечили ідеологізованим марксистським настановам про високу свідомість авангарду суспільства — робітничого класу. Насправді у шахтарських трудових колективах Донбасу ширше, ніж будь-де в Україні, досить міцні і глибокі корені мало сектантство. Офіційні ідеологи не аналізували ситуацію, проте уникали висвітлювати справжній стан речей, що суперечив ідеологічним догмам.

Держава всіляко намагалася подавити, ліквідувати чи бодай локалізувати сектантський рух серед шахтарів України. Але, вдаючись до репресій, не викоренила сектантського руху у Донбасі.

У середині 70-х рр. в Україні нелегально функціонувало більш як 1100 [35] релігійних об'єднань, що становило майже 17% до їх загальної кількості. До початку 1992 р. чисельність формувань, що існували без дозволу, формувань зменшилось на 295. Загальна кількість нелегально діючих об'єднань скоротилась загалом до 816, або на 9%. Серед них найбільшу кількість становили секти єгови́стів (283), поза реєстрацією євангелівських християн-баптистів (ЄХБ) (212), так званої ради церков євангелівських християн-баптистів (73), адвентистів-реформістів (12) та ін.

Водночас і найбільш поширеними, легально діючими сектантськими формуваннями були все ж таки євангельські християни-баптисти (ЄХБ), яких в Україні на реєстрації налічувалось 1059 громад [36]. З них найбільша кількість громад діяла в таких областях як Донецька — 70, Вінницька — 76, Чернівецька — 75, Рівненська — 63, Івано-Франківська — 46.

На другому місці за чисельністю знаходилась секта п'ятидесятників. Сектагуртувала 453 релігійні об'єднання, в яких діяли 869 служителів культу [37]. В цілому ж ряді областей кількість релігійних об'єднань даної секти була "досить значною. На Рівненщині налічувалось 115 релігійних

об'єднань секти, в яких роботу вели 360 проповідників, на Львівщині — 39 об'єднань і 59 проповідників, на Дніпропетровщині відповідно 17 і 36, на Донеччині — 13 і 22, Житомирщині — 13 громад і 17 проповідників.

Серед загальної кількості сектантських конфесій мали місце такі, які не можна кваліфікувати як поширені. Правдивіше було б віднести такі об'єднання до мало поширених. У другій половині 40-х у 50-і рр. вони були абсолютно невідомими. Так, Товариство Крішні налічувало 18 об'єднань, Адвентисти-реформісти — 16, Харизматичної християнської церкви — 12, Російської вільної православної — 8, буддистів — 7, Німецької євангельсько-лютеранської — 5, Вірменської церкви — 4, Церкви повного Євангелія — 5, Церкви Ісуса Христа, святих останніх днів (мормони) — 4, посвячених АТМА (Велике Біле Братство) — 4, Руської православної церкви Христової — 3 та ін. [38].

За характером і змістом діяльності сектантські формування мали різну специфіку. Переважна більшість виявляла толерантність, будувала взаємини з віруючими коректно, не принижуючи їх людської гідності, в проповідницькій діяльності домінували постулати релігії, а не морально-етичні аспекти. Але особливість функціонування деяких сект, передусім тих, що діяли нелегально, полягала у діях, спрямованих на певні відхилення від загальнолюдської етики. Про деякі з них йтиметься далі.

Боротьба між різними конфесіями носила систематичний характер. Найпомітніше вона давалася взнаки, зокрема, у відносинах між конфесіями РПЦ а пізніше і УАПЦ, УПЦ-КП та сектантськими об'єднаннями. Переважно все зводилось до того, що секти намагалися різними способами переманити віруючих православних конфесій у свої ряди і в багатьох випадках домагалися бажаного для себе наслідку. Вдавалися при тому, безперечно, до розмаїтих методів, але завжди це здійснювалось тільки в індивідуальному порядку. Нерідко сектантські формування залучали в свої ряди тих людей, яких з різних причин відлучали від церкви, передусім, звичайно, православної, а також тих, хто потрапляв у нестатки, нужду.

У 70-і рр. сектантські об'єднання більше половини значною мірою поповнювалися за рахунок відлучених від церкви. Цей процес в умовах незалежної держави не тільки не загальмувався, а набув ще більшої активності.

І треба визнати, що серед них були не тільки ті, що виявились відлучені з різних мотивів від церков, а також ті, що підштовхувались матеріальними нестатками та недолями. Були й такі віруючі, що відійшли від православної та інших церков за переконаннями. Такі обставини, безперечно, не посилювали позицій православ'я і не зміцнювали його становища в суспільному житті.

В умовах незалежної держави виникло додатково цілком нових 26 тільки легальних віровизнань, що мають відповідну юрисдикцію. Враховуючи й ті 3 них, що діють без офіційного дозволу, перебувають на нелегальному становищі, нових конфесій появилася загалом близько трьох десятків. Серед них, зокрема, такі конфесії, як Шведська євангелічно-лютеранська церква, Вірмено-католицька церква, Даоські релігійні громади, Древле-православна церква, Релігійна громада іоанітів, Церква Бога живого,.. Нова церква (вчення Сведенборга), Релігійна громада зоряного християнства вільної релігії світу. Кожна з названих конфесій налічує тільки по одній громаді на всю Україну. Всіх віровизнань, що з'явилися в незалежній Українській державі і мають по одній громаді в першій половині 1993 р. налічувалось 11.

Та є й такі конфесії, що виникли в цей же час, але об'єднують по декілька громад. Скажемо, віровизнання Російська вільна православська церква (закордонна) має 10 громад, Буддистські дацани — 17, Церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони) — 3, Церква Христова — 10, Рідна українська національна віра (РУНвіра) — 15, Незалежні християнські релігійні громади — 21, Релігійні громади віри Бахаї — 6 [39]. Всього, таким чином, є 15 конфесій, що з'явилися у вказаний час і об'єднують більше однієї громади. Збільшення кількості віровизнань поглиблювало поділ віруючих членів суспільства на все більшу кількість віровчень, що не посилювало його згуртованості навколо ідеї єднання в духовному відродженні.

Здавалось парадоксальним, незбагненним таке явище, коли абсолютна більшість конфесій, служителів культу стояли на позиціях поширення вчення Христа і водночас вдавалися до цілком очевидних власнокорисних популяризаційно-тенденційних акцій. Навіть протихристових в цьому розумінні дій.

Поле пошуків до збереження сектантських формувань їх духовними наставниками було, досить широким. З цієї

метою застосовується беззастережна практика зарахування в секти, що діяли в містах, мешканців околиць, а подекуди й неблизьких сіл. І таке явище було фактично повсюдним. У Херсоні з 433 членів общини ЄХБ 20% становили релігійні єдиновірці Голопристанського, Скадовського, Білозерського та інших районів. В аналогічну общинну громаду Миколаєва, що гуртувала загалом 700 віруючих, входили мешканці 62 населених пунктів області.

Подібна тенденція стала властивою для життя сект ЄХБ та й інших формувань фактично усіх регіонів України. Так, на Запоріжжі 7% членів міських общин ЄХБ складають колгоспники. Лідери сектантських формувань своєчасно реагували на процеси, що відбувалися в українському соціально віруючому суспільстві, досить успішно і результативно використовували їх у відповідних інтересах. Враховувались при цьому наявні міграційні процеси, переміщення населення з сіл в міста, селища міського типу, індустріальні центри. Бралась до уваги також наявна досить значна маятникова міграція, коли багато мешканців села постійно виїздили на роботу на промислові, транспортні підприємства, будови у міста та індустріальні зони і в кінці дня чи тижня поверталися до власної домівки.

Форми залучення населення в секти були різними, і слід віддати належне організаторам, які турбувалися про поповнення сект, вони вибирали з них найефективніші, впливово діючі. Найбільш поширеними стали, звичайно, надання матеріальної допомоги бідуючим, залучення населення, зокрема молоді, до складу хорів та сектантських оркестрів, а також постійна і, безперечно, послідовна, систематично поглиблювана індивідуальна робота з людьми активістів сект, передусім їх громадських керівних структур.

Серед різних сектантських релігійних течій в Україні є й такі, що відзначаються особливо вираженою реакційністю, антигуманними позиціями, протилюдським вектором прагматичних дій. Такою є, зокрема, секта сатанистів. Культom їх "духовності" є зло, сатана, що завдає людям біль, страждання. Ними вчинені акти вандалізму на меморіальних та міських кладовищах.

Сатанисти проповідують повну "моральну розкутість", зняття всіляких гальмів у статевих стосунках.

Є й такі релігійні формування, що приховують своєрідний релігійний зміст діяльності, не маючи на те достатніх

мотивацій. У зв'язку з такими обставинами вони реєструються під організаційними формами, що не відповідають практиці. Так, формування "Свідомість Крішні", за повідомленням газети "Вечірній Київ" [39], зареєстроване як "спортивне товариство". За віковим складом вказане формування об'єднує переважно молодих людей. Літньої пори 1992 р. кияни спостерігали не один раз, як молоді люди з числа юнаків і дівчат, антуражовані в індійські сарі, з гримом на обличчі, намальованими на лобі цяточками, невеликою групою, в робочий час пообідньої пори спроквола дифелювали вулицями та площами столиці.

Предметом їхнього поклоніння є живі гуру. Учасники об'єднання "Свідомість Крішні" роз'їжджають по Україні, інших країнах СНД, поширюють видання навмисне недосконало перекладеної "Бхагават-Гіти" та іншу літературу. Учасники об'єднання покинули батьків, деякі навіть і сім'ї і мешкали у так званих "ашрамах" — у когось на квартирі до трьох десятків чоловік разом, іноді вони ночували чисельним гуртом на вокзалах тощо. Існує припущення, що з боку новоявлених проповідників застосовується психологічний, гіпнотичний вплив (метод кодування), котрий формує у людини цілком нову систему соціальних цінностей.

Зауважимо, що в цілому ряді країн світу, зокрема в Сполучених Штатах Америки, заборонено реєструвати релігійні формування, де об'єктом поклоніння є живі люди.

Та були й більш реакційно виражені за характером і змістом функціонування релігійні об'єднання. До них належить, наприклад, "Біле Братство" [40]. Для молоді, яка залучена у цю секту, скажімо, "невіруючі" батьки стають щонайбільшими ворогами, від них краще відмовитись. Фізичне знищення людини заради релігії не є гріхом. Сектантам, відповідно до релігійних постулатів, забороняється читати книжки, дивитися телевізійні передачі. Матеріальне існування трактується як розплата за скоєні гріхи, а тому його, зрештою, не слід досягати. Віруючі погано харчуються, зовсім не вживають м'яса та м'ясних продуктів. В період так званого просвітління з жінками чоловіки поводяться як з людьми другого сорту. Без кінця тягнуться мантри, що з раннього ранку і до пізнього вечора можуть повторюватись до 180-200 разів

Предметом особливого поклоніння, щонайвищим авторитетом, справжнім культом поклоніння є живі проводирі. Проповідники без жодних застережень проголошують себе

"небесними батьками", їх дружини, в свою чергу, величаються "матерями світу". Проповідник і його дружина підносяться на особливий щабель зверхнього ієрархічного становища та соціально-сектантського статусу. Є особи, які користуються прямою зверхністю над усією чисельною масою громади, вони формують- відповідним способом вигідну для себе в середовищі віруючих громадсько-конфесійну думку, постійно наголошують на своє "месійне" покликання та ретельну мирську покірність рядової маси сектантів. Застосовуються всі засоби для подавлення людської психіки, моральної гідності та людської честі.

В кінці червня 1993 р. в засобах масової інформації столиці під заголовком "Найти и обезвредить" ("Знайти і знешкодити") вміщено повідомлення управління карного розшуку ГУВС Києва про розшук Ю.Кривоногова за здійснення ряду злочинів і ухиляння від суду і слідства. Він шляхом махінацій привласнив великі суми коштів, самовільно захопив ділянку землі, на ній незаконно спорудив дім, використовував безплатну працю членів секти, переважно дітей. Досконало володіючи гіпнозом, підкоряє своїй волі людей, домагаючись беззастережного виконання наказів і релігійних настанов бузувірського тлумачення.

Суспільна небезпечність секти полягає в тому, що в неї залучалися переважно неповнолітні. Їх переконували залишати навчання, працю, відмовлялись від спілкування з рідними, проживати в "скитах"-домах та на квартирах членів секти. Під приводом релігійної служби відбувалася експлуатація праці підлітків: вони брали участь в будівельних роботах, поширенні релігійної літератури, зборах пожертв, пропаганді ідей "Білого Братства".

Секта була добре законспірована, мала філії в багатьох містах і населених пунктах України і СНД. Поширює таким чином свій вплив на досить широку масу населення. Поширення впливу таких релігійних формувань на нестійке, морально і фізично незахищене населення, особливо дітей, жінок викликало серйозну стурбованість громадськості. За ініціативою інтелігенції Києва створений спеціальний громадський комітет захисту людей від такого аморального, антигуманного впливу сект на тих, що заблукали і потрапили в їх лабета.

Громадськість з метою захисту звернулася до органів влади, адресувалася до засобів масової інформації, гнівно

і аргументовано картаючи незаконну діяльність "Братства" та інших незаконних формувань. Неодноразово виступали з гнівними розповідями на загальноукраїнському радіо тощо. Їх виступи викликали не тільки повсюдну симпатію різних соціальних кіл населення, а й широку моральну та практичну підтримку, всіляке сприяння. Люди рішуче засуджували злісну діяльність сектантів, їх організаторів, своїми можливостями прагнули надати певне сприяння, допомогу.

Секти нерідко вдавались до найзухваліших викличних, навіть апокаліпсичних дій по відношенню до суспільства, цинічно-фанатичних акцій — стосовно сектантів. Ю.Кривоногов (він же Юоан Свами) і Марина Кривоногова-Цвігун (вона ж Марія Деві Христос, Живий Бог), духотворці "Білого Братства", втлумачили шляхом застосування гіпнозу сектантам, що в листопаді 1993 р. наступить кінець світу і вибрані з числа їх мають "чесливо" залишити життя на землі, застосувавши в столиці, на схилах Дніпра, самоспалення. З Росії, зокрема Москви, Санкт-Петербурга, інших країн СНД та з областей України на клич керівників псевдорелігійної секти почали прибувати "білобратчики", серед яких багато людей знаходили своїх дітей, чоловіки — дружин тощо, більшість з котрих рідних вже не бажали визнавати.

Члени протизаконного об'єднання вчинили глумства в православному храмі на околиці Києва-Троєщині, а 10 листопада — погром у соборі Софії Київській, що є державним архітектурно-історичним заповідником. Зчинили там люту бійку з міліцією, що була викликана співробітниками музею, після того коли "білобратчики" вдалися до пошкодження храму. В результаті спровокованого бойовиська пролилася кров, п'ятнадцятьох охоронців правопорядку змушені були госпіталізувати. "Братчики" попсували стіни, унікальні фрески на них, вівтар, інші церковно-історичні цінності та оздоби, залишивши приміщення, мов захарашчене бойовисько.

Все це вносило прикру дисгармонійність в життя столиці, тривогами і смутком жило багато сімей, рідні яких шляхом застосування гіпнотично-сенсорного впливу виявились морально ошуканими і втягнутими в "Біле Братство". Нарешті, після, вжитих органами держави заходів засоби масової інформації повідомили населення України, що, — Ю.Кривоногов (Юоан Свами) та Марина Кривоногова-Цвігун (Марія Деві Христос, Живий Бог) органами правопорядку столиці

10 листопада в другій половині дня затримані Подольським і Радянським РУВС столиці.

Гнівний голос громадськості безперечно активізував діяльність органів влади по обмеженню впливу таких сектантських формувань. Такі обставини створювали належну моральну атмосферу, непримиренність до позаправової діяльності сектантства, повнішого використання наявних законів в справі захисту прав та свобод громадян незалежної держави. Вони сприяли відповідній орієнтації найширших кіл народних мас в оцінці антинародних дій сектантських лжепророків. Проведена робота безперечно давала свої бажані наслідки, частину людей, особливо з числа молоді, вдавалося вирвати з пазурів реакційного сектанства. І це вже само по собі заслуговує на позитивну оцінку здійснюваних заходів, хоча дана робота розпочалася з запізненням, зустрічала на перших порах в тих, хто виявився сектами ошуканим, застереження, навіть нерозуміння надаваної їм допомоги.

18 лютого 1993 р. газета "Кисвские ведомости" вмістила досить тривожну інформацію. Йдеться про те, що 30 січня цього ж року в Києві під релігійною "парасолею" утворено нелегальну католицьку організацію "Братство Белфаст — Київ імені Патрика Пирса". Дана організація оголосила себе Київським філіалом Ірландської республіканської армії.

Невдовзі "Братство Белфаст — Київ" випустило листівку з вірною клятвою гарячої любові до Ірландської Республіканської Армії і жагучої ненависті до "протестантів — англійців". "Братство" здійснювало певні організаційні заходи: проводило збори, розробляло відповідну стратегію, конкретні практичні шляхи своєї діяльності.

Такого роду формування і подібні їм організаційні структури більшою мірою подібні не до певних релігійних течій, а скоріше є соціально-деструктивними об'єднаннями. Релігійна забарвленість існує у цих випадках для того, щоб за релігійною формою проводити діяльність, що абсолютно не відповідає їй.

Отже, релігійна сфера виявилась повністю незахищеною від розмаїття духовної фальшивості, соціального споживацтва» прямого паразитування на релігійній ідеї людей не тільки перед нею, всім суспільством нечесних, навіть зухвалих зловтішників.

Цікаво простежити особливості соціального аспекту життєдіяльності сектантських об'єднань, сфери їхнього впливу

на людську масу. В цьому плані здається, що чи не найхарактернішою за специфікою діяльності є секта Євангельських християн-баптистів (в тому числі й прихильників РЦСХБ), що загалом об'єднує в Україні найбільшу кількість духовних однодумців. Коренями своїми в духовності українства вона знаходиться вже досить глибоко і поширена в республіці. Найбільше їх на Рівненщині, де налічується більш як 13 тис. сектантів названої конфесії. В Донецькій області їх є більш як 9 тис., на Волині 8,9 тис., на Харківщині — понад 5,5 тис. сектантів.

Серед членів секти ЄХБ чисельно переважали жінки, передусім середнього і особливо старшого віку. Як підтверджують документи, питома вага жінок в різних регіонах в складі секти не була однаковою. Скажімо, в західних областях в общинах ЄХБ питома вага їх складає 66% до всієї чисельності сектантів. В східних же регіонах в питомій вазі сектантів їх було на 7,8% більше і вони становили 73,8% серед віруючих даної конфесії.

І ще одна істотна деталь У 50-і — першій половині 60-х рр. діти дошкільного та шкільного віку в общинах фактично були відсутні. Того рішуче вимагало законодавство про культ. Наприкінці 80-х і особливо на початку 90-х рр. обстановка істотно змінюється. В сектантських конфесіях з'явилися різного віку діти, проте ця обставина вже нікого не бентежила.

В другій половині 40-х — середині 70-х рр. віруючі переважали на селі. З кінця 70-х рр. обставини помітно змінюються. Хоча 78,4% релігійних об'єднань знаходились на селі, їх вплив на релігійне життя України вже не є визначальним. Сільські релігійні общини внаслідок активних міграційних процесів стали малочисельними, кількість відправлених релігійних обрядів, віруючих тут значною мірою скорочується. Чимало релігійних об'єднань на селі виявились фактично неспроможними навіть утримувати служителів культу, нести інші матеріальні видатки. Ці симптоми кризових явищ простежуються в релігійному житті, в життєдіяльності церков, рівнозначно як і в функціонуванні сектантських конфесій. Та певною мірою вони були наявними в житті українського села подекуди навіть і на початку 90-х рр., проте розцінювалися не як надзвичайне явище, а як певні особливості специфіки розмаїтої життєдіяльності українства.

За даними Ради в справах релігій при Кабінеті Міністрів України на січень 1991 р. конфесії РУНвіра (Рідна

українська національна віра) ще не існувало. А на січень 1992 р. вже функціонувало три її громади. Виникла дана конфесія внаслідок місіонерської діяльності представників української діаспори в США. Про РУНВфу двічі протягом 1992 р. розповідала на своїх шпальтах газета "Голос України", яка познайомила читачів з її організатором в США Левком Силенком.

Вірні РУНВіри визнають єдиного Господа Дажбога, який хоче, щоб сини і дочки України були не лише вільними господарями на багатій землі, а й творцями своєї духовної незалежності.

Щоб українець став Людиною з великою букви, він повинен виконувати заповіді РУНВіри: 1. Розумій і люби Бога по-рідному. 2. Не поклоняйся чужоземним поняттям Бога. 3. Самовдосконалюй розум, душу і тіло. 4. Вір у себе. 5. Люби родичів своїх. 6. Виховуй дітей своїх у дусі РУНВіри. 7. Шануй духовність предків своїх. 8. Шануй свята РУНВіри. 9. Не самозабувайся на чужині. 10. Живи для добра Вітчизни. 11. Не обмовляй. 12. Будь правдивим свідком. 13. Бороми сої скарби і не привласнюй чужі. 14. Не люби ворогів народу твого, не будь рабом. 15. Не лишай у біді приятеля твого. 16. Не знеоірюйся. 17. Люби дітей свого і чужого народу.

Говорячи про розуміння понять "рай" і "пекло", автор концепції наголошує, що рай і пекло — в душі людини. Щоб мати рай у своїй душі, треба щодня жити за законами правильного життя: 1. Правильне мислення: воля, мета, відвага. 2. Правильне бажання: любов, справедливість, послідовність. 3. Правильне виконання: відповідальність, точність, дисципліна. 4. Правильне ставлення до себе: повноцінне, незалежне, узгоджене "я". 5. Правильне харчування: якісна їжа, національні страви, обрядність. 6. Правильна любов: співпереживання і жертвність, ненависть і милосердя, душевна краса і вірність. 7. Правильна віра: природне її народження, блаженне розуміння, правильне призначення [41].

Постулат Біблії, що "всяка влада Богом дана", РУНВіри відкидає. Тільки рідна влада Богом дана. Вона є слугою народу, живе з народом і в ім'я народу. Боросячи Вітчизну, свій дім, вірні РУНВіри, як дорослі, так і діти, беруть участь у священній війні. І найвизначніші оборонці стають лицарями світової справедливості. На початку 1993 р. в Україні існувало п'ятнадцять громад РУНВіри.

Підсумовуючи розповідь про конфесійне життя в Україні, підкреслимо, що абсолютна більшість громад діяли в руслі чинного законодавства на підставі відповідних офіційних дозволів органів влади. Та певна частина конфесійних структур, передусім сектантських формувань, що становили меншість, діяли поза законом і перебували на нелегальному становищі, хоча і не піддавалися переслідуванням.

Що ж стосується змісту конфесійних течій, то, очевидно, серед них можна виділити три основні спрямованості. Домінуюча частина з них, що включають церкви, в тому числі й легалізовану УГКЦ [42], сектантські формування здійснювали духовну місію серед віруючого населення. Вони забезпечували відповідні духовні запиту мас віруючих, поширювали серед них різні релігії, релігійні постулати та теологічні вчення. Частина сектантських нелегальних формувань являла собою симбіоз релігійно-еклектичних тактичних пристосувань і реакційних діянь стосовно до гуманістично-моральних критеріїв життя людей. Формували в одновірців відчайдушну жорстокість, культивували зло і в своїх діях вдавались до акцій, що не впластовувались у поняття людської моральності і здорового глузду.

В кінцевому рахунку з'явилась така конфесійна спрямованість, що поєднувала в собі, так би мовити, релігійно-національну ідею. По-іншому: під релігійним дахом основним змістом концепції такої течії більш випукло, рельєфно проглядається національно-моральний ідеал. Роки, що минули з часу проголошення Акта про державний суверенітет України, сприяли формуванню ідеї про створення незалежної автокефальної української церкви. Тобто виявилось прагнення до поєднання духовної ідеї з реальностями самовизначення Української держави. Це, а також демонстративна промисковська орієнтація, призвели до кризи у православ'ї і міжконфесійної напруги, що триває.

- L. Поточний архів Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України. Дані про релігійні громади в Україні, 1993, арк. 1 — 5.
2. Див: *Дацько І.* Співвідносний УГКЦ з іншими конфесіями України // За вільну Україну. — 1992. — 24, 26 груд.
3. Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду // Правда. — 1954. — 24 июня.
4. ЦДАВО України, ф 2, оп. 9, спр. 9306, арк. 26 — 27. Підрахунки автора.
5. Там само, арк. 187-188. Підрахунки автора.
6. Там само, арк. 31 — 32, 48 — 49.
7. Там само. арк. 37 - 38.
8. Там само, арк. 37.
9. Див: *Меркатун І.П.* Антирелігійна кампанія 50 — 60-х років на Україні // Укр. Іст. жури. - 1991 - № 10. - С. 70 - 76.
10. Там само. — С. 74.
11. ЦДАВО України, ф 4648, оп. 5, спр. 3, арк. 31 — 32.
12. Там само, спр. 128, арк. 90 — 92. Підрахунки автора.
13. ЦДАВО України, ф 2, оп. 10, спр. 3530, арк. 2 — 3; ф 4648, оп.1, спр. 433, арк. 1 — 2; ф. 4648, оп. 5, спр. 3, арк. 29 — 31, 55 — 56.
14. Державний архів Львівської області, ф 2, оп. 3, спр. 1623, арк. 4 — 5.
15. Поточний архів Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України, 1993, арк. 7 — 8.
16. Поточний архів товариства "Знання" Київської області, Зведені дані проведення атеїстичних заходів, 1991, арк. 2 — 5. Підрахунки автора.
17. Див: Материалы XXII съезда КПСС — М, 1961. — С.111 — 112.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України, (Далі: ЦДАГО України), ф 1, оп. 216, спр. 137, арк. 253. Підрахунки автора
19. Там само, арк. 225. Підрахунки автора
20. Державний архів Львівської області, ф. 3, оп 8, спр. 2060, арк. 65 — 66. Підрахунки автора
21. Там само, арк. 42 — 44.
22. Поточний архів Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України. Матеріали відзначення 1000-літнього ювілею хрещення Русі, 1989, арк. 3 - 4 .
23. Див: Декларація про державний суверенітет України. — К, 1991. - С 3, 5.
24. Поточний архів Ради » справах релігій при Кабінеті Міністрів України. Зведені дані за 1992 р, 1993, арк. 6 — 8.
25. Мікрофонні матеріали Уккраща Матеріали передачі "Служба новин". — 1993. — 13 січ, арк. 3 — 4.
26. Матеріали засідання сьомої сесії Верховної Ради України. Виступ Б.В.Іваненка. — 1993, 5 лют. — С 12 — 13.

27. Поточний архів Ради релігій при Кабінеті Міністрів України. Дані про релігійні об'єднання, 1993, арк. 2 — 4.
28. Там само, арк. 5 — 6.
29. За вільну Україну. — 1992. — 10 груд; Поточний архів Ради в справах релігій при Кабінеті Міністрів України. Дані про релігійні конфесії 1992, арк. 1 — 3.
30. За вільну Україну. — 1992. — 10 груд.
31. *Косий М.* Як "зміщали" Філарета // *Голос України*. — 1992. — 2 черв.
32. Див: Заява Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України // Там само.
33. У Раді в справах релігій при Кабінеті Міністрів України // Там само — 1993. — 14 січ.
34. *Раїса Л.* Котрий янгол сурмить? // *Київ* — 1992. — № 3. — С.110.
35. Поточний архів Ради в справах релігій при Кабінеті Міністрів України. Інформаційний звіт за 1975 р. арк. 4. Підрахунки автора.
36. Там само. Дані про релігійні об'єднання на 1 січня 1992, арк.1. Підрахунки автора.
37. Поточний архів Ради в справах релігій при Кабінеті Міністрів України, ф. 1, спр.3, оп.147, арк.18 — 20.
38. Там само. Дані про наявність релігійних конфесій. — 1993. — С. 1 - 3.
39. *Лукомська І.* "Біле Братство" та "Свідомість Крішні": релігійне маскування психологічної зброї? // *Вечірній Київ*. — 1993. — 28 січ.
40. Див: *Сільські вісті*. — 1993. — 12 листоп; *Киевские ведомости*. — 1993. - 12 нояб.
41. Див: *Силенко Л.* Вруна РУНВІри // *Голос України*. — 1992. — 27 трав; 24 жовт.
42. *Панас К.* Історія Української Церкви. — Львів, 1992. — С.152 — 155.

З М І С Т

Зміни в громадах православної конфесії	3
Релігія в площині державно-партійної наступальності . . .	9
Тисячолітній ювілей прийняття християнства	14
Стан церков в незалежній Україні	16
Різноманітність сектантських та інших релігійних течій .	35